।। स्मृत्यध्यायः ।।
।। द्वितीयमाढिद्धट्ठुड़१४;नकम् ।।

न्या. प. श. ५१ एवं तावद्विवेचितं प्रमाणम्। चार्वाकास्तु प्रत्यक्षमेकं प्रमाणमित्याहुः। तेष्वेव केचित् अनुमानस्य प्रत्यक्षेन्तर्भावमिच्छन्ति; केचित्तु अप्रामाण्यम्; प्रत्यक्षमनुमानं च काणादाः सौगताश्च। तत्र पूर्वे शब्दस्यानुमानेन्तर्भावमाहुः; परे तु केचित् अन्तर्भावम्; केचिदप्रामाण्यम्; ते चागमं च सांख्याः, भूषणमतानुवर्तिनश्च। तत्र वेदस्यानादित्वं पूर्वे परिजगृहुः; उत्तरे त्वीश्वरसृष्टताम्; तानि च स्मृतिं च वैशेषिकैकदेशिनोस्मत्सिद्धान्तैकदेशिनश्च; तान्येव सार्थापत्तिकानि प्राभाकराः; अनुपलब्धिषष्ठानि तान्येव तौतातिताः, तत्प्रलोभनरुचयो मायावादिनश्च; तान्येव संभवतिह्ययुक्तानि पुराणशरणाः। अद्यतनप्रमाणपरिग्रहोपलम्भप्रक्रियेयम्। अनन्ते पूर्वापरकाले कः किमङ्गीकुर्यात्, किं वा बहिष्कुर्यात्, इति को जानात्यन्यत्र कल्पसाक्षात्कारिणस्तस्मादेकस्माद्देवात्। इह च न्यूनवादिनस्तदवसरे निरस्ताः। अधिकतया पराभिमतानां तु अर्न्तभावो वक्तव्यः। तत्र यथा प्रत्यभिज्ञादीनां प्रत्यक्षादिष्वेव निवेश इष्यते, एवमन्येषामपि। प्रत्यभिज्ञा तावत् ग्रहणात्मिकैवेत्येके; तथाहि--- "प्रत्यभिज्ञायामपि स्मृतिरनुभव इत्यंशभेदोस्ति चेत्" इत्याशङ्क्य प्रत्युक्तं श्रीविष्णुचित्तैः--- "यदि विषयभेदः, तदा अंशभेदः संभवेत्; ऐक्यमेव हि निरंशं प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविषयः। कथं संस्कारःअपरोक्षधीजनकः इति चेत्, न, चक्षुरादीन्द्रियसहकृतस्य संस्कारस्य ज्ञातुरैक्यात् तदिदमित्यपरोक्षधीहेतुत्वोपपत्तेः। अपरोक्षार्थैक्यसाधिका। सा प्रत्यभिज्ञा सोयं वै पुमानित्येवमात्मिका। संस्कारमात्रजन्यत्वान्न स्मृतिर्मानमेव तत् ।।" इति। दीपे च 'अनुस्मृतेश्च' इति सूत्रे भाषितम्- "प्रत्यभिज्ञानाच्च न पटादेः क्षणिकत्वम्; तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञायते; प्रत्यभिज्ञा हि नामातीतवर्तमानकालवर्त्येकवस्तुविषयमेकं प्रत्यक्षज्ञानम्। तस्य कालद्वयसम्बन्धाविशिष्टमेकमेव वस्तु विषयः। न च तदित्यंशः स्मरणम्, इदमंशश्च ग्रहणम्, अतीतसम्बन्धिनीन्द्रियसंप्रयोगाभावात् इति वाच्यम्, तदिदमिति सामानाधिकरण्येन ग्रहणस्यैकत्वस्फुरणात्। पूर्वानुभवजनितसंस्कारसचिवेन्द्रियसंप्रयोगयुक्तस्य पुरुषस्य तथा ग्रहणमुपपद्यत एव; अन्वयव्यतिरेकाधीनं हि सर्वत्र सामग्रीपरिकल्पनम्" इति। अन्ये तु अत्र धीभेदबाद्ध्यपरिहारौ मत्वा तदिदमंशयोस्तदंशे संस्कारान्वयव्यतिरेकानुविधानदर्शनात् परोक्षरूपतया इदमंशे च पत्यक्षरूपतया चोभयात्मकत्वमाहुः। तन्मते संस्काराधीनप्रकाशा स्मृतिरिति लक्षणम्, अपरोक्षज्ञानं प्रत्यक्षम्, उभयलक्षणयोगात् प्रत्यभिज्ञायामुभयात्मकत्वम्, इति। अभ्युपगन्तव्यं चास्मत्सिद्धान्तिभिः सर्वैः प्रत्यक्षेतरज्ञानानां परोक्षापरोक्षरूपत्वम्, स्वयंप्रकाशत्वात्, सर्वज्ञानानां वेद्येतरांशापेक्षया च प्रत्यक्षत्वात्। उक्तं चेदं श्रीविष्णुचित्तैरपि --- "स्वप्रकाशकं विषयप्रकाशकं चैकमेव ज्ञानम्; तत्र स्मृत्रिरनुभूतिरिति कुतो भेदः ?" इति परिचोद्य, "प्रकाशमानभेदात्, इति ब्रूमः; यथा--- गौरयमित्येकस्मिन्नेव ज्ञाने प्रकारिप्रकारविषयभेदेन ज्ञानांशभेदः; यथा--- गौरयमित्येकस्मिन्नेव ज्ञाने प्रकारिप्रकारविषयभेदेन ज्ञानांशभेदः; यथा च घटपटावित्येकस्मिन्नेव ज्ञानेंशभेदः; यथा वा पराभ्युपगतभ्रमज्ञानेष्वधिष्ठानांशे प्रामाण्यम्, इतरत्राप्रामाण्यं च" इति परिहारात्; तथा "स्मृतेः स्वप्रकाशांशोपि संस्कारमात्रज एव, इन्द्रियादिप्रतिनियतकारणान्तराभावात्" इति परिचोद्य "नैवम्, ज्ञानानां प्रकाशमानत्वस्य स्वाभाविकत्वात्" इति परिहाराच्च। तस्मात् सर्वत्र विषयापेक्षयैव अपरोक्षत्वानुमितित्वस्मृतित्वादिविभागः। जातिसंकरासंकरादि तु दर्शनादर्शनाभ्यां व्यवस्थाप्यम्, औपाधिकसंकरादिवच्च। तदेवमुभयात्मकत्वोपपत्तेः प्रत्यभिज्ञाप्युभयात्मिका इति ।। न्या. प. श. ५२ प्रत्यभिज्ञाप्यभिज्ञावत् त्रिधा चाक्षादिभेदतः। तत्तत्संस्कारसंभेदमूलत्वान्नवधा भवेत् ।। प्रत्यक्षतोक्तिर्दीपादौ प्रदर्शनपरेष्यताम्। न हि लिङ्गादिभिः सोयमिति ज्ञानं न जायते ।। शब्दजं प्रत्यभिज्ञानमुपजीव्य प्रवर्तते। शाखान्तराधिकरणन्यायश्च क्रतुविद्ययोः ।। दीपादिष्विव सर्वत्र बाधकादेरसंभवात्। विगीतं प्रत्यभिज्ञानं प्रमाणं सविकल्पवत् ।। करणाकरणादीनां कालभेदाद्युपाधितः।

अविरोधान्न बीजादौ शक्यते भेदकल्पनम् ।। अन्यथा देशभेदेन करणाकरणादिभिः । एकं जगति नैव स्यादिति स्यात् सर्वशून्यता ।। तस्माद् विरुद्धसंस्पृष्टविषयप्रत्यभिज्ञया। स्थिरत्वमात्मनां सिद्धं बाह्यानामपि वास्तवम् ।। न्या. प. श. ५३ प्रतिसन्धानमप्यात्मगोचरं प्रत्यभिज्ञाविशेष एव; योहमद्राक्षं स एव स्पृशामि, इत्येवमादिरूपत्वात्। प्रतिसन्धिरर्थद्वयविषयैकबुद्धिरित्येके। तत्रापि पृथगनुभूतानेकार्थगोचरैककर्तृकैकबुद्धिरिति पूरणीयम्, इति। संवादो नाम ज्ञानजात्यन्तरम्, इति केचित्; तदयुक्तम्, संख्यान्तरासंभवात्। यत्तु वरदविष्णुमिश्रैरुक्तम्--- "गृहीतार्थविषयं शब्दकारणकं ज्ञानं संवादः" इति, तदपि शाब्दावान्तरभेदे संज्ञाविशेषनिवेशमात्रपरम्;"न हि गृहीतार्थविषयत्वे शब्दशक्तिप्रसूतत्वमपैति; गृहीतमात्रगोचरप्रमाणान्तरेपि तदन्यत्वप्रसङ्गात्; भवति हि पर्वतोयमग्निमानिति शब्दश्रवणानन्तरं धूमं परामृशतोपि तादृशी बुद्धिः। तथा द्वितीययोगिप्रत्यक्षादावपि द्रष्टव्यम्। अनपेक्षितत्वादिकमपि श्रुतविषयानुमानादौ समम्। न चापेक्षायुक्तं प्रामाण्यं भेदोभेदो वा, तृणादिप्रत्यक्षस्यापि तथा प्रसङ्गात्" इत्युक्तम्। किमर्थं तर्हि वेदानां वेदान्तानां चाप्राप्तविषयत्वं समर्थ्यते ? इति चेत्, अतथाप्राप्तौ साक्षादप्रामाण्यप्रसङ्गात्; तथाप्राप्तावपि अनपेक्षिततया प्रेक्षावद्भिर्निरर्थकप्रयासभीरुभिस्त्याज्यत्वापातेन फलतोप्रामाण्यप्रसङ्गात्, इति पश्य ।। न्या. प. श. ५४ उपमानमपि यदि गृह्यमाणपदार्थगतसादृश्यविज्ञानात् स्मर्यमाणपदार्थगतसादृश्यविज्ञानम्, तदा स्मृतिः, तत्तद्वस्तुसंस्थानविशेषाद्यतिरिक्तस्य सादृश्यस्याभावात्, तस्य च पूर्वदृष्टत्वात्, स्मर्यमाणत्वाच्च। व्यवहारोप्यस्त्वपूर्वः तत्तद्व्यवहारवत् प्रतिसम्बन्धविशेषपरामर्शोपाधिकः। यद्वा यो यत्सदृशः, स तद्गतसादृश्यप्रतियोगी; यथा--- मिथः स्वहस्तौ, इति व्याप्तिसिद्धौ गौरेतत्सदृशः, एतद्गतसादृश्यप्रतियोगित्वात्, इत्यनुमानात् स्मर्यमाणगतसादृश्यासिद्धिः; अन्यथा गृह्यमाणगतवैसादृश्यज्ञानात् स्मर्यमाणगतवैसादृश्यप्रतीतिरपि मानान्तरं स्यात्। सा चेत् अर्थापत्तिः, सादृश्यधीरपि तथा किं न स्यात् ? इति। अथवा युगपदेव तत्सदृशोयमिति प्रत्ययेनैवोभयवृत्तिसादृश्यस्फुरणान्न तद्धेतुकम्, अन्यथा पृथगनुभूतयोस्तदानीमप्रतीतसादृश्ययोः परस्ताद्युगपत् स्मर्यमाणयोर्युगपदेव प्रतीयमानसादृययोःको निर्वाहः ?, तत्रापि वा प्रमाणान्तरं कल्प्यते ?। यथा गौः तथा गवयः, गोवद् द्विशफो न भवत्यश्वः, दीर्घग्रीवः प्रलम्बोष्ठो विकटाकृतिः पशुः क्रमेलकः, इति तु साधर्म्यवैधर्म्यधर्म्यमात्रविषयम्। त्रिविधमप्यतिदेशवाक्यमागम एव। यत्तु-- "श्रुतातिदेशवाक्यस्यगवयादावतिदेशवाक्यार्थप्रत्यभिज्ञानमुपमानम्, तच्च व्युत्पत्तिफलकम्" इति, तदप्यनुपपननम्, प्रागेव व्युत्पत्तिसिद्धेः। यत्तु--- "सादृश्यस्य निमित्तत्त्वान्निमित्तस्याप्रतीतितः। समयो दुर्ग्रहः पूर्वं शब्देनानुमयापि वा ।।" इति, तत्र निमित्तस्याप्रतीतितः, इति त्वसिद्धम्, गवयत्वादेरेव जातिविशेषस्य गोसादृश्याकारोपलक्षितस्य प्रथममेव वाक्यार्थतया प्रतीतिः; गोसादृश्याकारोपलक्षितस्य प्रथममेव वाक्यार्थतया प्रतीतिः; गोसादृश्योपलक्षितः कश्चिद् व्यक्तिविशेषो गवय इति हि प्रतीतिः। पशुचात् प्रत्यक्षितगवयस्य तद्वैशद्यमात्रमेव; उक्तं च श्रीविष्णुचित्तेः--- "गोसदृशो गवयः इति गोसादृश्यैकाधिकरणं सामान्यं वाच्यमिति व्युत्पन्नम्, प्रथमं वाक्यार्थतया प्रतीतेः। गोसादृश्योपलक्षितस्यानिर्णये पश्चादप्यनिर्णयः। अन्यथानिर्णये तथा पश्चादपि। ततो वाक्यश्रवणवेलायामेव निर्णितम्" इति। एवं चानभ्युपगमे कथमिन्द्रादिशब्दव्युत्पत्तिः ?; न ह्यत्र निमित्तभूतसंस्थानविशेषादिदृष्टिः। न च नित्यं तत्राव्युत्पत्तिः, तदर्थविशिष्टवाक्यार्थबोधापातात्। एवं नित्यातीन्द्रियविषयसंस्कारादिशब्दानामपि नित्यमव्युत्पतितिरेव स्यात्। तत्र चेत् कथंचिन्निर्वाहः, तथात्रापि। तत् सिद्धं नोपमानमतिरिक्तम्, इति। अर्थापत्तिस्त्वनुमानमेव; तथाहि---अनुपपद्यमानदर्शनादुपपादककल्पनं नाम व्याप्याद्व्यापकज्ञानम्, अव्याप्यस्य तेन विनानुपपद्यमानत्वाभावात्, अव्यापकस्य च तदुपपादकत्वायोगात्, इति। प्रमाणद्वयविरोधे सति विषयव्यवस्थापनमर्थापत्तिः, इत्यपि न वाच्यम्, प्रमाणयोः सतोर्विरोधाभावात्, विरुद्धयोरपि प्रामाण्यायोगात्। ननु देवदत्तस्य जीवने कुतश्चित् प्रमाणात् प्रमिते, जीवता क्वचित् स्थातव्यम्, इत्यविशेषेण देशसामान्यसम्बन्धावगतौ गृहमप्यास्कन्दन्त्यां सत्यां प्रत्यक्षे च गृहे तदभावं प्रतिपादयति स्पष्टो विरोधः,

अतस्तच्छान्यै बहिर्भावकल्पनमर्थापत्तिः, इति; मैवम्, क्वचिदिति विदितस्य जीवनस्य नियमाभावात्, बहिर्विद्यमानतासंदेहे निश्चयरूपेण गृहाभावप्रत्यक्षेण प्रतिस्पर्धितुमसामर्थ्यात्। न च वि॒रुद्धविषययोर्वास्तवं कुत्रापि समबलत्वं समस्ति;उभयाप्रामाण्ये तु कथंचित् स्यात्। आभिमानिकबलसाम्येपि तथैव। यदा वैषम्यग्रहः, तदा तत एव बलाबलसिद्धौ किमर्थापत्त्या साध्यम् ?। अतः केवलनिरवकाशविरोधिविशेषसन्निधौ सति सावकाशं सामान्यं संकोचयितव्यमिति व्यवस्था स्यात्। सापि च तथैव व्याप्तेः, इत्यनुमानफलम॰ेव; अन्यथा विरोधिविषयत्याग इवाविरोधिविशेषपर्यवसानादावपि मानान्तरक्लृप्तिः किं न स्यात् ?। एवमनभ्युपगमे च धूमानुमानादावप्यर्थापत्तित्वप्रसङ्गः। अग्निं विनानुपपद्यमानत्वस्वय लिङ्गप्रत्यक्षरूपप्रमाणद्वयविरोधस्य च वक्तुं शक्यत्वात्। धूमो हि कारणभूतं वढद्धठुड़१४;नि॰माक्षिपति, प्रतिक्षिपति तु प्रत्यक्षम्, इति विरोधे पर्वतावाग्भागे वढिद्धठुड़१४;नरिति व्यवस्थाकल्पनस्यार्थापत्तित्वं स्यात्। व्याप्तिनिरूपणमन्तरेण गमकता गमकस्यैव धर्मान्तरयोगितया गम्यते इत्यादिभेदास्त्वाशामात्रकल्पिताः, इति। उक्तं च श्रीविष्णुत्तित्तैः--- "अर्थापत्तिरनुमानम्" इत्यादि। केचित्तु केवलव्यतिरेकिणि अर्थापत्तिसंज्ञां निवेशयन्ति। तस्य प्रागेव निरासान्न प्रमाणवर्गानुप्रवेशः। अनुप्रवेशेपि वा न पृथक्त्वम् ।। न्या. प. श. ५५ यत्तु आगमप्रामाण्ये "अनुभवश्चेन्द्रियलिङ्गशब्दसदृशान्यथानुपपद्यमानार्थपूर्वकः" इत्यादिषु उपमानार्थापत्तिपरिग्रहः प्रतिभाति, तदपि पूर्वपक्षप्रदेशगतत्वान्न सिद्धान्तत्वाय कल्पते। अभावस्त्वस्मन्मते भावान्तरात्मा। स चाक्षादिभिर्यथासंभवं सिध्यति। अभावात्मना तु ग्रहणेपि प्रतियोगिस्मरणादिसहकारिसहितानि तान्येव प्रमाणनीति न तदतिरिक्तकल्पनावकाशः। अतएव हि प्रागर्तजाभावादिविज्ञानमपि निर्व्यूढम्; दृष्ट एव हि देशकालादिसंसर्गादिविशेषः पश्चात् प्रतियोगिस्मरणादिमतः पुरुषस्य तदभावात्मना धियमधिरोहति, स्मर्तव्यस्य स्मरणाभावाद्वा; तत्र तदभावानुमानम्। एवमतिरिक्ताभावपक्षेपि निर्मूला प्रमाणान्तरक्लृप्तिः; सघटं भूतलमितिवत् अघटं भूतलमित्यपि ह्यपरोक्षा प्रतीतिः; न चाधिकरणग्रहणोपक्षीणमिन्द्रियम्, गुणादिष्वपि प्रसङ्गात्; अतिरेकवदनतिरेकेप्यज्ञातकरणत्वादीन्यनुमानानि च सुलभानीति। संभवोप्यनुमानमेव, सहस्रे शतं संभवति इत्यादेः पूर्वानुभूसहस्रगतव्याप्तिबोधनत्वात्, संभवति क्षत्रिये शैर्यमित्यादेः संदेहात्मकत्वेनाप्रमाणत्वात्। अविरोधनिश्चयरूपत्वेपि तदविरोधनिश्चायकप्रमाणान्तरे विश्रमः। ऐतिह्यं तु प्रमाणमूलं चेदागमः; तदाभासमूलं चेत् तदाभासः। एवं चेष्टालिप्यक्षरादिकमप्यभिप्रायवर॰्णविशेषाद्यविनाभूतमनुमानमेव। चेष्टायां वरदनारायणभट्टारकैरेवमुक्तम्--- "शब्दस्य व्यवहारस्यानुकारश्चेष्टयापि हि। क्रियते शाब्दविज्ञानयोगिनां स्वार्थबोधिका ।। अनादिव्यवहारेषु चेष्टा विज्ञातशक्तिकाः। बोधिकाः स्युर्यथाध्यक्षमिति चेद् भवतो मतम् ।। चेष्टा गिरो वा स्वीकार्याः परप्रत्यायनाय हि। अनादयो गिरामेवानादिता ज्यायसी तदा ।। चेष्टा सामयिकी शाब्दव्यवहारानुसारिणी। अस्यैवं बोधिकेत्येवं भरताद्यागमे स्थिता ।। दृश्यतेनादिराम्नायोस्मर्यमाणप्रणेतृकः।" इत्यादि। तत्त्वरत्नाकरे त्वेवमुक्तम्--- "व्युत्पन्नबोध्यबोधकनियमं चेत् चेष्टितं शाब्दम्। अनियतमपि सहदृष्ट्या स्मारकमिति न पृथगेष्टव्यम् इति। लिप्यक्षरेषु तु अयं गकारः अयं घकारः इति वर्णात्मना ज्ञानमप्रमाणमेव। एतेन चिढद्धठुड़१४;नेनेदमक्षरं जानीहीत्यभिप्रायेणलिप्यक्षरसंबन्धग्राहकाणां प्रवृत्तिः। ततश्च व्याप्तिसिद्धिः। एषा लिपिरेतद्वर्णविशेषाभिप्रायपूर्विका, भ्रमादिरहितवर्णाभिप्रायवत्पुरुषलिखितैतल्लिपित्वात्, संप्रतिपन्नव्युत्पत्तिकाललिपिवत्, इत्यादिरूपः प्रयोगो द्रष्टव्यः। यत्तु प्रतिभायामुक्तं तत्त्वरत्नाकरे--- "ननु च प्रतिभा काचिद् यथार्था मानमिष्यताम्। बाह्यार्थनैरपेक्ष्येण बाह्यज्ञानक्षमास्तु सा ।। विशिष्टकालपुरुषाद्यपेक्षोत्कर्षसंभवा। सत्यं, कालादिभेदस्तु दुर्विवेचोस्मदादिभिः ।। सन्नप्यसौ व्यवहृतौ नोपयोगीत्युपेक्ष्यते। प्रतिभायाः फलं दृष्टं यदा प्रामाण्यनिश्चयः ।। तदन्यतः कृतार्थत्वात् प्रेक्ष्यते न परीक्षकैः। पुण्येषु पुरुषेष्वेषा भूयिष्ठं सत्यदर्शिनी ।। तस्मात् पतञ्जलिः प्राह प्रतिभा चेति तां प्रमाम् ।।" इति, तदपि प्रागुक्तयोगिप्रत्यक्षविशेषविषयमेव। नन्वेवं, तदपि प्रमाणत्रित्वं चतुष्ट्वं वानुपपन्नम्, प्रत्यक्षपरोक्षरूपेण द्वित्वस्यैव

युक्तत्वात्, इति चेन्न, अतिप्रसङ्गात्। तथाहि--- बहुष्वेकैकमुद्धृत्य तदन्येष्वैकराश्यतः। द्वैधक्लृप्तौ घदादावप्येवमेव प्रसज्यते ।। अनुमाननुमानत्वशब्दाशब्दविभागतः। प्रमाणद्वित्वमेवं ते वद किं वान रोचते ।। प्रत्यक्षस्य तदन्याभ्यां वैजात्यग्रहणाद्यदि। तयोरपि स्वेतराभ्यां वैजात्यं स्फुटमेव नः ।। अतोक्षलिङ्गशब्दाख्यासाधारणनिदानतः। उपलक्ष्यं प्रमात्रित्वं चतुष्ट्वं वापि संस्मृतेः ।। स्पष्टमस्पष्टमिति च जैना यद् द्वैधमूचिरे। तत्प्रत्यक्षपरोक्षत्वविभागान्न विशिष्यते ।। अतो न तावति द्वैधे साधिते विवदामहे। परोक्षस्यैकमानत्वं दुर्वचं भेदसाधनात् ।। नन्वध्यक्षेपि भेदोस्ति बाह्यान्तरविभागतः। दिव्यादिव्यतया चक्षुःश्रोत्रादिभिदयापि च ।। तद्वत् परोक्षस्यैकस्य प्रमाणस्य विभागतः। अनुमानागमभिदा कथं नाभ्युपगम्यते ।। दत्तोत्तरमिदं किंचिद् दृष्टमेतच्छ्रुतं त्विदम्। एतत्त्वनुमितं चेति लोकोक्तिरिह साक्षिणी ।। यतः कुतश्चिद् वैधर्म्यं साधर्म्यमपि केनचित्। सर्वत्र सुलभं काममिहापि परिगृह्यते ।। अतः स्मृत्यनुभूत्याख्याविभागादपि नोचितम्। प्रमाणद्वित्वमित्येवं प्रागुक्तैव सुपद्धतिः ।। त्रिविधोनुभवश्चैव तन्मूला च तथा स्मृतिः। इति षोढा विभागे तु न विमन्यामहे वयम् ।। अनुभूतिविभागेन तन्मूलायाः स्मृतेरपि। विभागस्य गतार्थत्वादैकराश्यमुदाहृतम् ।। अतो हि तस्यास्तन्मूलेष्वन्तर्भावविवक्षया। प्रमाणवर्गं त्रित्वेन प्राञ्चः केचिद्विविञ्चते ।। एवमन्यदपि चिन्त्यम्, इति ।। ननु अनेनन किं प्रमाणचिन्ताक्लेशेन ? अविमृश्यापि प्रमाणवर्गमुपलम्भान्वयव्यतिरेकादिवशात् पश्वादीनामिव मनुष्यादीनामपि लौकिकेष्वर्थेषु प्रवृत्तिनिवृत्तितत्प्रयोजनादिकं निरुपद्रवं सिध्यति। अलौकिकेष्वपि तत्तद्विधायकैस्तदनुग्राहकैश्च कल्पसूत्रादिभिश्चरितार्थधियां किमनेन पिष्टपेषणादिकल्पेन वृथा विमर्शेनेति चेत्, मैवम्; अवकाशोपरोधाय तत्त्वोपप्लवमिच्छताम्। अविपर्याससिद्ध्यै च विशोध्या मानयद्धतिः ।। प्रतिसंधाय च फनलं प्रारम्भाढिद्धठुड़१४;नकदर्शितम्। साध्यप्रमेयसंशुद्ध्यै साङ्गे माने परिश्रमः ।। प्रत्यक्षितसमस्तार्थैर्योगीन्द्रैनरपि लङ्घ्यते। प्रमाणप्लवमालम्ब्य तत्त्वविप्लवसागरः ।। तस्मादुक्तरीत्या शुद्धिः कर्तव्येति। शुद्धान्यायनिषेविता श्रुतिशिरःशुद्धान्तसिद्धान्तिनी भद्राणां प्रतिपादनाय भजतु प्रत्यक्षतामक्षताम्। पत्यौ नित्यरसे समं करुणया पातिव्रतीं बिभ्रती सर्वग्रन्थिविमोचनी भगवती सा मे समीची कृतिः ।। इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु न्यायपरिशुद्धौ स्मृत्यध्याये ।।

द्वितीयमाढिद्धठुड़१४;नकम् ।।

समाप्तश्च चतुर्थोध्यायः ।।

* * *